

Jødefejder 1813-1820

I år er det 200 år siden, at en voldsom uro rettet mod danske jøder opstod i København og bredte sig til resten af landet. Jøder blev overfaldet, der blev begået hærværk mod jødiske forretninger og hjem, og der blev sat spørgsmålstegn ved danske jøders ligestilling i samfundet. Bent Blüdnikow viser her, at den korporlige jødefejde i 1819 langt fra stod alene, men var én ud af flere jødefejder, som på forskellige måder havde stor betydning for jøderne i Danmark.

Af Bent Blüdnikow

Man kan ikke pege på én enkelt årsag til, at de jødefejder, der foregik mellem 1813 og 1820, opstod i Danmark. Men man kan pege på en lang række elementer, der medvirkede til, at de blev så voldsomme. Der var økonomiske, sociale, antisemitiske, politiske, religiøse og andre årsager til, at det gik heftigt for sig. Man kan pege på, at dansk økonomi var dårlig, og med statsbankerotten i 1813 var der en økonomisk årsag til at nære vrede mod myndighederne og specielt jøderne, fordi de var tydelige i det finansielle spil. Desuden var ganske almindelige mennesker berørt af mange jødiske långivere og pantelånere, hvis virksomhed affødte vrede og misundelse. Mange af dem, som blev anholdt i forbindelse med jødefejderne, var fattige folk og læredrenge, og det er derfor naturligt at se deres medvirken som udtryk for underklassens forsøg på at protestere mod deres situation. Men der var også en lang dansk tradition for folkelig uro og skæg og ballade i gaderne, og man kan ikke afvise, at den gamle tradition og behovet for rav i gaden har spillet en rolle.¹

Der var fra gammel tid et had til jøder, som både var næret af religiøse, xenofobiske og sociale årsager, som spillede en væsentlig rolle for forløbet. En politisk protest mod

myndighederne, kongen, enevælden og den manglende frihed kan også have været en del af baggrunden for urolighederne. Jødefejderne var udtryk for en debat, som skyldede gennem hele Europa, nemlig om man kunne tåle jøderne i en kristen stat. Det spørgsmål involverede en lang række forhold, som havde at gøre med jødernes indtræden i de kristne samfund som en næsten ligestillet gruppe af borgere. Så længe de holdt sig for sig selv og ikke var ligestillet, var det lettere at acceptere deres tilstedeværelse. Men i det øjeblik, de blev synlige i samfundet og ligestillet med kristne borgere, så måtte disse stille sig det spørgsmål, om dette var godt for dem og samfundet.

Den litterære jødefejde

Anledningen for den litterære jødefejde, der brød ud i 1813, var den tyske forfatter Friedrich Buchholz' antijødiske skrift *Moses und Jesus*, der blev oversat og lettere forkortet af den danske digter Thomas Thaarup. Både Buchholz og Thaarup mente, at jøderne bedrog andre og var gennemsyret af så uheldige og dårlige egenskaber, at de aldrig kunne blive gode og nyttige borgere. Buchholtz' jødehad var frådende, og der var

ikke de dårlige egenskaber, som han ikke hæftede på jøderne. Hans løsning var at tvinge alle jøder – altså mændene – til at være soldater i den preussiske hær og dermed lære dem disciplin og nyttig virksomhed. I forordet til den danske udgave af Buchholz' skrift gav Thaarup ham ret og skrev om jøderne: "Egennyttet, grumhed og ladhed er nationens særkende fra dens første oprindelse".² Det vil sige, at jødernes negative karaktertræk ikke var af ny oprindelse ifølge Thaarup, men gik helt tilbage til oprindelsen. Kort sagt, så var der intet at gøre ved disse negative træk. Derefter nævnte Thaarup alle de negative træk, der karakteriserede jøderne, og det var ikke så lidt. De var døvne, bar falsk vidnesbyrd mod kristne, og de bedrev åger.³

Nu startede en syndflod af skrifter for og imod jøderne, og mange både kristne og jøder deltog i debatterne, som foldede sig ud i både skrifter, aviser og magasiner. Det blev en debat om mange emner og om selve samfundets karakter. Selvfølgelig passede man på, for i 1799 var ytringsfriheden blevet indskrænket, og man kunne når som helst risikere, at politidirektøren greb ind og brugte skrappe bestemmelser mod skribenter, hvis ytringerne blev for kritiske om kongen, regeringen eller almene samfundsforhold. Alligevel må man sige, at der blev gået rimeligt frimodigt til emnerne.

Gottlieb Euchel, en veluddannet københavnsk jøde med nære forbindelser til tyske jøder, skrev modskriftet *Til evig Fred* (1813), hvor han påviste, at Thaarup gentog argumenter fra ældre antisemitiske skrifter, som allerede var modbevist. Han opfordrede endvidere Thaarup til at vise bare et enkelt sted i jødernes lovbog, altså Det Gamle Testamente eller Talmud, som er fortolkninger af Det Gamle Testamente, som tillod jøderne at udøve vold mod kristne eller at begå mened mod dem, som Thaarup havde hævdet. Under navnet Nathan David Nathan skrev en anden dansk jøde også et modsvar. Han blev senere kendt under det kristne navn Christian N. David og blev en af landets mest betydningsfulde mænd. I en interessant passage skrev han, at, "[t]onen er hos en stor del af de uoplyste klasser mod jøderne".⁴ Han angiver, at almindelig misundelse kan være en årsag, og at de med kyshånd har grebet skriftet *Moses og Jesus*, fordi det understøtter deres uvilje mod jøderne.

Andre jøder deltog også i fejden, og Immanuel Wallich udgav under pseudonymet C. Friderichsen ligefrem et tidsskrift, *Antijudas, eller et hidtil uhørt og almennyttigt Forslag*. Uden satirisk bid var Wallich ikke, for i sidste nummer fra juli 1813 foreslog han ironisk, at man deporterede jøderne til månen og afkrævede dem, at de selv opfandt en maskine, der kunne slynge dem derop. Så var man fri for dem.

Men der var også kristne, der tog jøderne i forsvar. Jurist og etatsråd Johan Hendrich Bärens skrev mod Thaarup i en artikel i magasinet *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* og med et selvstændigt skrift *Tillæg til Moses og Jesus*, hvori han påviste, at de københavnske jøder havde opfyldt deres moralske og borgerlige pligter lige så godt som enhver kristen, og at de endda havde vist en imponerende forbedring af deres uddannelse og levevis. Han henviste til oprettelsen af den jødiske drengeskole og pigeskole og lovede, at et eventuelt overskud for skriftet ville tilfalde disse to skoler. Og så afviste han på det kraftigste, at han skulle være betalt af jøder for at forsvare dem.

Jens Kragh Høst er i modsætning til Jens Baggesen ikke længere kendt i dansk kulturhistorie, men han var en dygtig skribent, der allerede i 1700-tallet havde skrevet flere samfundskritiske indlæg. Nu udgav han en næsten hel lille bog, hvor handelsmanden og bankmanden M.L. Nathanson i et grundigt forord gennemgik de sidste 25 års danske økonomi for at vise, at det ikke var jødernes skyld, at det var gået så galt. Blandt de skriveivrige unge mennesker, der afprøvede deres tanker og skriveevner i fejden, var også en ung mand ved navn Nikolai F.S. Grundtvig. Grundtvig var på dette tidspunkt præst i Udby, et præstekald han havde arvet fra sin netop afdøde far. Han brugte Det Gamle Testaments ord til at forsvare jøderne og sammenlignede dem på positiv måde over for de kristne ved at fremhæve jødernes gudelighed og følelse af samvittighed. Grundtvig skrev, at antisemitterne var ukristelige, når de angreb jøderne.

Af stor betydning for debatten var det, at kongelig konfessionarius Christian Bastholm blandede sig og desværre for jøderne med et indlæg, der var svært at tolke som andet end et antijødisk skrift. Tilsyneladende var

det skrevet i et forsigtigt spørgende tonefald, om jøderne virkelig kunne tåles i den kristne stat, men svarene var tydelige: det kunne de ikke. Det var en højt anset mand, der nu blandede sig først med et indlæg i bladet *Dagen*. Artiklen vakte så stor opsigt, at den udkom som skrift med titlen *Bastholms Tanker i Anledning af Jødefejden*.

Uro i København. Sandsynligvis tegning af C.W. Eckersberg. Proveniensen ukendt.

Martin Schwarz Lausten kalder skriftet et polemisk antijødisk og perfidt skrift, hvor Bastholm fremførte stærke angreb på jøderne, men prøvede at dække sig bag en passiv upersonlig form. Han fremførte under denne form alle de anklager, der tidligere var fremsat mere direkte, nemlig at jøderne var troløse, begik mened og nærede foragt for kristne. Efter at have beskrevet dette spurgte han, om jøderne var gavnlige eller skadelige for staten. Konklusionen lå lige til højrebenet, at de selvfølgelig var skadelige.

Bastholms skrift var så farligt, at den jødiske menigheds ledelse valgte at reagere. Menigheden blev ledet af såkaldte repræsentanter, og i en skrivelse til Danske Kancelli gav repræsentanterne udtryk for, at man frygtede, at Bastholms skrift og andre skrifter kunne ophidse folk til at begå fysisk voldsomheder mod jøderne. Man brugte udtrykket ”pøbelen”, der svarer til underklassen. Som skærpende omstændighed henviste repræsentanterne til, at Bastholms skrift blev uddelt gratis fra boghandler

Johann Brummer i Østergade. I den jødiske menigheds øjne var denne gratis uddeling et middel til at opildne pøbelen, og menigheden bad derfor Danske Kancelli om at gribe ind og forbyde skriftet. Man henviste til loven fra 1799, der gav mulighed for at censurere den slags skrifter. Man skrev, at det ikke skulle være tilladt, at enhver ”i slige Døgnskrifter skal kunne tillade sig de plumpeste og med hensyn til tids omstændighederne mest skadelige Angreb imod vore Troesfæller”.⁵

Overraskende valgte kongen og hans kancelli ikke at forbyde Bastholms skrift. Det kan skyldes, at Bastholm som kongelig konfessionarius var tæt på kongehuset. Eller også skyldtes det, at man ikke mente, at Bastholms angreb var direkte nok til at falde ind under 1799-bestemmelserne. Det kan også skyldes, at man var bange for at fremkalde en folkelig protest mod indgreb i debatten, men vi ved det ikke.

Da den jødiske menighed ikke kunne få kongen og kancelliet til at gribe ind, skrev repræsentanterne selv et skrift stilet til ”Danske Medborgere”, altså til hele befolkningen. De skrev, at de betragtede angrebene i jødefejden med kold foragt. De gik derefter ind i Bastholms kritikpunkter og tilbageviste dem en for en. Repræsentanterne skrev: ”Da vi have Årsag til at tro, at dette politiske Spørgsmål besvares på et Øjeblik af, at Hans Majestæt Kongen forundte os Borgerrettigheder. I al fald er det ikke os, men Regeringen selv, Hans Højærværdighed med denne Tvivl drager til Regnskab”. At den jødiske menighed på denne måde henvendte sig til hele den danske befolkning, var et usædvanligt skridt. Normalt havde jøderne holdt lav profil og mente sig beskyttet af de danske regeringer, administrationen og kongen. Nu følte de sig åbenbart for udsat og i en usikker position, siden kongen og hans administration ikke ville gribe ind. Derfor var denne henvendelse til befolkningen en vigtig selvstændig handling, men den viste også, at de følte situationen meget truende.

Emancipation og fornyet strid

Da kongen gav jøderne borgerrettigheder den 29. marts 1814, kunne man tro, at det var afslutningen på fejden. Men det var det ikke. Der var stadig en ulmende debat

om fortidens statsbankerot og jødernes stilling. I 1816 udgav Nathanson en biografi om sin onkel David Amsel Meyer: *Hofraad David Amsel Meyers Levnet*. Meyer var finansmanden, som Frederik 6. havde givet ansvaret for de danske finanser op til statsbankerotten i 1813. Heri opridsede han jødefejden og statsbankerottens årsager. Ifølge Nathanson var det selvfølgelig ikke Meyers skyld, at det var gået så galt. Og så stak Nathanson til Thaarup og de andre skribenter:

Så godt som jeg, så vide I det, at der gives Mennesker, der hellere så os som beklagelige Stakler strejfe om i vankundighed med Bylter og Laser end ved Dannelse og Kultur fortjene den godes Agtelse og Bifald. Men netop dette må overbevise Eder om nødvendigheden af at blive ved på den rette Vej. Lad den finere Pøbel gøre sig så lystig, som den bedst kan, var det end ved Gøglespil og flere selvbeskæmmelsers svage Våben! Det er jo ikke fra den Kant, vi skulle hente Mønstre for ægte Danskhed.⁷

Nathanson langede altså ikke ud efter de kristne, men efter den "finere pøbel". På den måde fik Nathanson på interessant vis både debatteret, hvad danskhed egentlig var, og så helt bort fra, om disse repræsentanter af danskheden var kristne eller jøder. Men Nathanson var ikke den eneste, der syslede med en hævnaktion, for Thaarup var snart efter på banen. I marts 1816 udgav han en oversættelse af en antisemitisk komedie skrevet af Karl B.A. Sessa med titlen *Vor Håndtering*. Thaarup håbede, at stykket kunne vises på Det Kongelige Teater, men det lykkedes ikke for ham. Stykket blev opført på et københavnsk privatteater under stormende bifald.

Det satte gang i jødefejdens anden halvleg, hvor skuespil for og imod jøderne blev oversat fra tysk, og der blev endda skrevet nye skuespil på dansk om jøder. Man oversatte endnu et skuespil af Sessa med titlen *Jacobs Krigsbedrifter og Bryllup*, og den ekstremt populære dramatiske og Tysklands første science fiction-forfatter Julius von Voss fik oversat endnu et antisemitisk skuespil med titlen *Moses i Tønden*. Senere i 1816 udgav baron Frederik Christian Wedel-Jarlsberg, der var en velkendt og agtet borger, stykket *Jøden Philip og Bonden, eller*

Naturens Discipel. Stykket var en hyldest til baronens jødiske ven Philip Joseph Cohen, som han ville mindes for at "bidrage til fordømmens svækkelse imod alle som bære navnet jøde".⁸

Så var der fuld gang i jødefejden igen, og skrifter og oversatte tyske pamfletter blev endnu engang sendt på gaden. Den tyske filosof med hang til antisemitiske generaliseringer Jakob Friedrich Fries fik et skrift oversat, hvor der var et angreb på jødernes globale pengemagt. Og den tyske forfatter og historiker Friedrich Rühs fik et skrift oversat, hvor den gamle anklage om, at jøderne ikke kunne tåles i den kristne stat, blev fremsat. Og sandelig to måneder senere udkom samme skrift i en ny revideret udgave med et forord af Thaarup, hvor han kritiserede Nathanson for bemærkninger i biografien om Meyer og gjorde denne ansvarlig for statsbankerotten. Den fortsatte debat fik Nathanson til pennen i skriftet *Fornødent Gjenmæle paa Hr. T. Thaarups Anhang til Rühs tilligemed Bemærkninger om vor handel og vort Pengevæsen*. Skriftet var en lang redegørelse for de nationaløkonomiske forhold og atter et forsvar for sin onkel Meyers virke under finanskrisen.

Den korporlige jødefejde

Som så meget andet startede de voldelige uroligheder mod jøderne i Tyskland. I lighed med Danmark var Tyskland præget af social og politisk uro i kølvandet på Napoleonskrigene, der sluttede i 1815 med Frankrigs nederlag. En økonomisk nedgang og sult fik sindene i kog i det tyske rige. Ligesom i Danmark havde jøder stor succes i Tyskland både inden for videnskab, journalistik og pengevæsen, men de kom fra større undertrykkelse, der dog varierede fra stat til stat. I alt bestod det tyske rige af 36 selvstændige stater og en række frie byer, og alle havde forskellige måder at forholde sig til jøderne på. Nogle stater og byer fulgte den franske revolutions lov om ligestilling af jøderne, men nogle valgte i praksis at ignorere loven, og andre fastholdt strenge antijødiske love, hvor jøder var udelukket fra offentlige stillinger, lærerstillinger og at blive soldater i hæren.

Efter Napoleons nederlag var de førende regeringsledere samlet til en kongres i Wien, hvor det nye Europa skulle

etableres. Her havde jødiske repræsentanter talt for ligestilling, men tyske politikere og akademikere havde advaret mod en sådan emancipation, og i Tyskland udsendtes mængder af skrifter af antisemitisk karakter, som altså også blev oversat til dansk. Der var endda forsøg på at skrue tiden tilbage, og i Frankfurt, hvor der var en stor jødisk befolkningsgruppe, genintroducerede man middelalderlige love vendt mod jøderne. I Rhinlandet, som Frankrig måtte give tilbage til tyskerne efter Napoleons nederlag, fratog de tyske myndigheder jøderne de borgerrettigheder, som de havde fået af franskmændene. De jøder, der under franskmændene var blevet ansat i offentlige stillinger, blev afskediget.

Det var på denne baggrund, at jødespørgsmålet blev et centralt socialt og politisk emne i Tyskland og brød ud i voldsomme korporlige fejder i 1819, der blev kaldt hep-hep urolighederne. Nogle mener, at dette udtryk hep-hep var en sammentrækning af det latinske *Hierosolyma est perdita*, som betyder, Jerusalem er faldet, men det er der dog tvivl om. Uroen startede den 2. august 1819 i Würzburg i Sydtykland med voldelige overfald på jøder og deres forretninger. Efter nogle dage blev hæren sendt mod uromagerne. Jøderne flygtede under uroen uden for byen, og flere blev dræbt. Derefter spredte den voldelige uro sig til andre byer som Bamberg, Bayreuth, Darmstadt, Mannheim, Frankfurt, Köln og byer op langs Rhinen, hvor der havde været jødiske menigheder siden romernes tid. Til sidst nåede de voldelige oprin op nordpå og ramte Bremen, Hamborg og Lübeck.

Der blev reageret meget forskelligt fra by til by. Nogle steder lod myndighederne folk rasere jødiske hjem og forretninger, mens de andre steder greb resolut ind. Det er historikeres vurdering, at den store majoritet af kristne borgere generelt var passive og ikke deltog i urolighederne, men heller ikke hjalp jøderne. Derimod var der en mindre gruppe af radikale elementer blandt borgerskabet, studenter og universitetsprofessorer, der ivrigt deltog.

I Danmark var opsætning af plakater på Børsen, der opfordrede borgerne til at sætte jøderne på porten, et forvarsel om fejdens komme. En af plakaternes ordlyd var: ”Jøderne er skyld i Danmarks Ulykker, i alle For-

brydelser, og at såvel de store som de små Forbrydere eksisterer. Jødernes uddrivelse vil lyksaliggøre gamle Danmark, forskaffe enhver lovlig Erhverv. De Fattiges og Forbrydernes Antal vil formindskes, Regeringen og Staten med Held og Lykke velsignes”.¹⁰ Plakaten blev fundet den 3. september og nedtaget af et bud og af formanden for Grosserer-Societetet etatsråd Erich Erichsen overbragt til politiet. Politiet forsøgte at finde frem til, hvem der havde opsat plakater, men kunne ikke kaste lys over sagen. Det var jo symbolsk, at plakaten netop var hængt op på Børsen, for det var her, de mange jødiske finansfolk kom og handlede. Der blev også opsat andre plakater rundt omkring i byen, og forbløffende nok er en del bevaret, for borgere og politiet hev dem ned, og de er opbevaret i Statens Arkiver.

Samtidig opstod der rygter om, at der ville ske uroligheder rettet mod jøderne. Disse rygtedannelser gav anledning til overvejelser på højeste plan, og gehejmestatsminister F.J. Kaas skrev til politidirektør Otto Himmelstrup Hvidberg om disse rygter. Kaas beordrede Hvidberg til at skærpe censuren og være opmærksom på sammenstemmel af enhver art. Kaas meddelte desuden i brevet, at han skrev på foranledning af kongen, så Frederik 6. var inde over sagsforløbet. Kaas skrev, at man var bekymret for, at uroen fra Tyskland ville brede sig til Danmark, og at udlændinge kunne stå bag den slags uroligheder. Hvidberg svarede beroligende, at han anså bekymringen for overdrevet. I Jacob Davidsens bog *Fra det gamle kongens København* (1880), hvor dansk-jødiske Davidsen har haft muligheder for at benytte sig af myndighedernes arkivalier, får Hvidberg skylden for, at politiet i det hele taget var uforberedte og klarede sig dårligt gennem urolighederne.

Men Hvidberg forsøgte dog at skaffe sig oplysninger om, hvad der skete i byen, og i et brev til Kaas forud for urolighederne skrev han:

Iaftes skulle nogle Vægtere på Østergade og ubekendte Mandfolk have snakket om, at senere ville Raphaels Vinduer blive klinkede uden yderligere at tale om Tiden. Uagtet at jeg virkelig ikke har nogen gyldig Grund til at formode Uordener, da mener jeg, at nogle iøvrigt uvirksomme Personer ville blot erfare,

hvilke Foranstaltninger, der offentlig kunne få i sinde at indføre, så lader jeg dog politiet patruljere.¹¹

Det gjorde han så, og han lod to-tre betjente udstationere på steder, hvor der boede jøder, for at beskytte dem. Desuden lod Hvidberg civilklædte betjente blande sig i bybilledet for at opnuse, hvad der ville ske. Vi ved fra den kommission, der under urolighederne blev nedsat for at udrede sagens forløb og dømme de anholdte, at man, allerede før uroen kom til Danmark, var opmærksom på, at fejden kunne brede sig fra Tyskland til Danmark. Ifølge politiets arkiver havde man iværksat en efterforskning af tyskere i København for at slå ned på mistænkelige personer.¹² Men politiet vidste ikke meget, undersøgelsen af tyskere gav ikke det store resultat, og af politiets dokumenter fremgår det, at politiet ikke vidste, hvor urolighederne skulle finde sted. Man havde hørt rygter om, at uromagere måske ville slå til i Kongens Have, mens andre mente, at Østergade var et oplagt mål, for her lå fine jødiske forretninger med store glasvinduer.

Det viste sig, at det lige netop var Østergade, der var målet. Det var her, uromagerne slog til den første aften den 4. september, hvor de begyndte at slå vinduerne i stykker i de jødiske forretninger. Davidsen skrev om forretningerne:

Det bekendte og almindelig agtede Klædekræmmerfirma brødrene Raphael på Østergade nr. 67 havde ladet sin Butik indrette på en efter datidens Begreber meget elegant Måde, ligeledes var Galanterihandler Jacobsens Butik smukt udstyret og udmærkede sig ved en Udstilling af glimrende Varer, og da nu disse Butikker blev de første Genstande for Pøbeloptøjerne, kan deraf sluttes, at Misundelse og Brødnid i det mindste til en vis Grad bidrog til at fremkalde Udbruddet.¹³

Vi har en beretning fra politibetjent Christian Hansen, der tidligt på aftenen var forbi Østergade, lige før det hele brød løs. Han fortæller, at ”en del Mennesker, heriblandt de fleste [...] Drengene, var samlet udenfor Raphaels Butik”.¹⁴ Hansen gik derefter med to kollegaer frem mod mængden, som spredtes. Betjentene gik videre ned mod Kongens

Geskel Salomon malede dette forretningsskilt til E.B. Salomons kolonial- og tehandel. Forretningen lå i det indre af København. Salomon flyttede senere til Sverige. Foto: Nationalmuseet.

Nytorv, men så hørte de vinduer blive smadret. De vendte om og gik tilbage og så nu en større mængde i gang med rudeknuseriet, men de kunne ikke gribe ind.

Politidirektør Hvidberg blev alarmeret, og sammen med en styrke politibetjente drog han til Østergade for at dæmpe gemytterne. Man kan få et dramatisk øjebliksbillede af situationen i Østergade gennem politiets rapporter. Klokken var omkring otte om aftenen, og efterhånden samlede en stor gruppe mennesker sig på Østergade. Der var alle mulige typer heriblandt læredrenge og matroser, men der sås også velklædte personer. De samlede sig uden for Raphaels og Jacobsens butikker, og de råbte ”hep-hep” og andre udtryk. Derefter begyndte de at slå ruder ind. På det tidspunkt var Hvidberg ankommet til gaden, og sammen med sin næstkommanderende vægterløjtnant Boelmann forsøgte de med en anseelig styrke at dæmpe gemytterne. Men folkemængden blev stadig større, og flere betjente kom til skade, fordi de sammenstimlede begyndte at være aggressive over for dem.

Fra udsagn til kommissionen af betjent Ammundsen ved vi, at folk overfaldt to betjente, der blev kastet omkuld, hvorefter Ammundsen selv også blev angrebet af to mænd, der løb bort under hurraråb. Hvidberg forsøgte så at skaffe assistance fra den militære hovedvagt, som lå på Kongens Nytorv, kun en kort afstand fra Østergade. Men vagtchefen på hovedvagten ville kun afse seks-otte mand, der ankom, men ikke kunne udrette meget. Derefter rekvirerede man husarer fra Hovedvagten, der var 20-30 mand, og de ryddede derefter Østergade og Kongens Nytorv, hvor der også havde forsamlet sig et større opløb. Husarerne trak deres sabler og brugte den flade klinge til at uddele tæsk, og enkelte demonstranter blev arresteret. Den militære kommandant for København generalløjtnant grev v.d. Schulenburg var til stede og beordrede sine soldater til at gøre deres pligt og jage uromagerne på flugt. Henimod klokken 23 var folkene spredt for alle vinde, og der faldt ro over gaderne, men på det tidspunkt var mange jødiske forretninger og hjem blevet hjemsøgt af uromagerne.

Næste morgen fandt man flere steder plakater slået op, hvor man opfordrede befolkningen til at samles og drive

jøderne ud. Politiet refererede desuden et rygte om, at der ville komme en større revolte. Uroligheden den 4. september og de nye rygter fik myndighederne til at udstede en ordre med advarsel mod at deltage i uro og opløb. Overtrædelse af denne ordre ville blive straffet med strengthed, og samtidig beordrede man forskellige dele af den militære garnison og navnlig garden til hest til at holde sig parat til at rykke ud.

Den dag, den 5. september, ankom H.C. Andersen til København fra Odense:

Aftenen før min Ankomst, var »Jødefejden« begyndt, hele Byen var i bevægelse, det var næsten umuligt at arbejde sig gennem Østergade; de Forventninger jeg havde gjort mig om Menneskemassen slog således til. Urolighederne forstemte mig ellers en del, jeg var så ene, og det i en ganske fremmed By.¹⁵

Overfald på jøder

Enkelte jøder blev udsat for overfald. Det gik ud over pantelåner Ari Erfeldt. Han havde sin bopæl og pantelånerforretning på hjørnet af Landemærket og Gothersgade. Den 5. september om aftenen blev hans hus stormet af en større gruppe og hans ting ødelagt i stueetagen. Selv gemte han sig et andet sted i huset, og efter stormen på huset tog han ophold hos en kristen ven, baron Gersdorff. Dagen efter var han hjemme igen og ville tage hen til baronen, som boede på Kongens Nytorv, men på vej dertil blev han standset af en kvinde, der overfusede ham og skabte et mindre opløb. Han søgte derefter beskyttelse på Hovedvagten på Kongens Nytorv, men folk fulgte efter og ville ikke flytte sig. Man udstyrede derefter Erfeldt med to soldater, og de søgte mod Gothersgade for at komme væk fra mængden, men det lykkedes ikke, og Erfeldt og soldaterne måtte søge tilbage til Hovedvagten. Her blev han imidlertid ikke lukket ind, og Erfeldt søgte derefter hen til en hyrekusks hus, hvor han hyrede en vogn, der kunne køre ham væk. I Bredgade blev vognen imidlertid standset, og folkemængden trak ham ud af vognen. For at skræmme folk væk, trak Erfeldt en uladt pistol og truede mængden, og det hjalp et stykke tid,

og vognen med Erfeldt kunne fortsætte, men der gik kun et stykke tid, så standsede folk igen vognen og trak Erfeldt ud. Han blev gennemtæsket, men tilløbende folk fik ham befriet.

Nu var myndighederne tvunget til at gøre noget ekstra alvorligt. Enhver sammenstimlen blev forbudt, og der blev nedsat en kommission, der skulle dømme de anholdte. Disse domme kunne ikke appelleres, og kommissionen fik bemyndigelse til at idømme dødsstraf. Man udstedte også en kongelig ordre til militæret om skærpede foranstaltninger, blandt andet anvendelse af skydevåben og bajonetter. Man trak yderligere militære enheder til byen fra omkringliggende garnisonsbyer og inddrog orlov, og man placerede militære enheder på centrale steder i byen. Det bestemtes desuden, at alle byens porte, døre og kældre skulle være lukket fra klokken otte om aftenen til fem om morgenen. Det samme gjaldt værtshuse og udskænkingssteder, og husfædre og mestre fik pligt til at holde børn og tjenestefolk samt svende og læredrenge hjemme. Man udlovede en dusør på fyrstelige 4.000 rigsdaler for opdagelse af de personer, der havde skrevet og opslået de skrifter, hvor man opfordrede til uro, eller de personer, der havde anført opløbene. Man kunne også få 200 til 1.000 rigsdaler for oplysninger på andre bagmænd til urolighederne.

Joel Ballin: Synagogen 1841. Torahens glædesfest Simcha Torah fejres. Foto: Det Jødiske Samfund.

På dette tidspunkt spekulerede man på højtryk i regeringskredse og hos politiet på, hvem der stod bag disse omfattende uroligheder. Mange af de aktive var drenge, matroser og ”pøbel”, som man kaldte dem. Men man havde mistanke til, at urolighederne var organiseret af intellektuelle uromagere. Det havde man sådan set altid, når der var den slags folkelig uro, og man ledte altid efter personer, der kunne stå bag. I et brev til Kaas skrev Hvidberg, at man ledte efter en høj person med sort hår og bakkenbarter iført en mørkeblå dragt. En sådan person blev aldrig pågrebet.

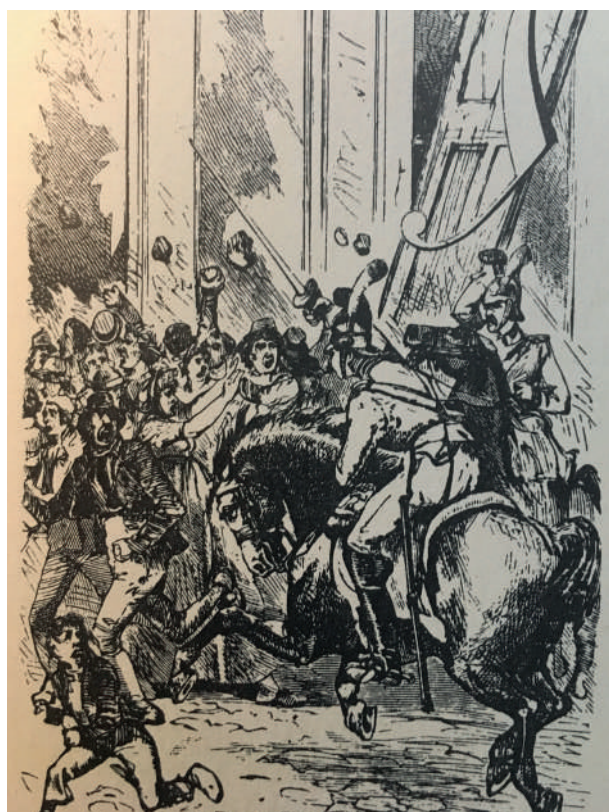
Myndighedernes advarsel mod at deltage i uroligheder hjalp ikke. Om søndagen den 6. september var der opløb rundt omkring i byen. Om aftenen ved ni-tiden gik det løs igen flere steder med uroligheder og råb. Der var igen ballade på Østergade og nye rudeknusninger i de jødiske forretninger. Politiet dukkede op, men mængden var for stor, og de kunne intet udrette. Man tilkaldte igen militæret og fik omsider gaden ryddet, men derefter spredte mængden sig i mindre grupper og løb gennem gaderne. Læderstræde, Hyskenstræde, Vimmelskafet, Købmagergade, Gammeltorv, Gothersgade og mange andre steder blev hjemsogt af grupper, der knuste ruder hos jøder. Et par steder trængte de ind i pantelånerforretninger og søgte med vold at tage genstande. I Læderstræde blev en ældre jøde angrebet og slået i jorden, og han måtte befries for ikke at blive slået ihjel. De var også ude efter Erfeldt igen og trængte ind i hans lejlighed. Under råb som: ”Vi vil have fat i jøden” angreb folkemængden hans bopæl. Erfeldt var der ikke, og alt blev slået i stykker. En slagtersvend, Conrad Schiller, var meget aktiv og voldsom og førte an i ødelæggelserne. Han blev arresteret dagen efter, hvor han var i besiddelse af Erfeldts kanarieugl.

Mængden viste ringe respekt for politiet, og de blev så dristige, at de afventede politiets tilsynkomst, før de kastede med sten mod jødiske lejligheder som for at vise, at de ikke var bange. Politiet blev assisteret af borgervæbningen, der bestod af civile borgere, men de var kun til meget lidt nytte. Der var endda et eksempel på, at borgervæbningen nægtede at arrestere en dreng, som politiet ønskede anholdt, fordi han havde kastet med sten. Større nytte havde politiet af de militære

Jødefejder 1813-1820

grupper og særlig kavaleriet, der med sine heste kunne sprede grupper. Et sted i Læderstræde forsøgte et opløb at gå imod en gruppe husarer, men da husarerne trak sabler, flygtede folk. Men forholdet mellem politi og militær var ikke det bedste, og borgervæbningen hørte under militæret, hvilket gjorde Hvidbergs situation ekstra vanskelig.

Der blev til stadighed opslået plakater i byen, og disse blev ikke kun rettet mod jøderne, men også mod kongen og regeringen. Frederik blev kaldt ”jødekongen” og Kaas betegnet som en ”ærkeskurk”.

Knud Gamborg, 1881. På Amagertorv lå fine jødiske forretninger, som blev ødelagt. En af disse forretninger blev ejet af Joseph Raphael, som sammen med M.L. Nathanson var den ledende reformtilhænger i den jødiske menighed. Foto: Fra det gamle kongens Kjøbenhavn af Jacob Davidsen.

Man kunne tro, at det så var slut, men uroen fortsatte de følgende dage. Især den 7. september var der voldsomme uroligheder og sammenstød. Der var tale om hårde kon-

frontationer mellem demonstranter og politi og militær, og 30 blev arresteret. En større gruppe forsøgte at nå frem til Meyer&Triers handelshus ved Frederiksholms Kanal, der hvor Stormbroen nu er. Meyer var død i 1813, men Nathanson boede i huset med sin familie, og Eckersbergs familiemaleri er netop malet dér. Men der var mange politifolk og militær posteret der, og de afviste mængden.

Også den 8. september gik det hedt for sig. En ældre jøde blev overfaldet på Østergade og fik slag på næse og mund. Overfaldsmanden blev anholdt af to civilister, nemlig kopist Thorkelin og skriver van Osten. De to blev imidlertid omringet af en større mængde og tvunget til at frigive manden igen. De trak sig tilbage til et nærliggende apotek, hvor de opholdt sig i nogen tid, før en politistyrke kom til og fik gaden ryddet. De følgende dage den 9., 10. og 11. september var der stadig uroligheder, men af mindre styrke end den 7. september.

Kongen besluttede den 11. september at etablere et assistancekorps, der skulle bistå politi og militær. Kongen bad Kaas om så hurtigt som muligt at få korpset oprettet. Hvidberg satte sig imod dette korps, fordi han mente, at han godt kunne klare situationen, selvom det var åbenlyst, at det kunne han ikke. Kaas skrev, at det var klart, at politiet var underbemandet og ikke kunne klare situationen. Kongens beslutning lød: ”Vel kan politiet under sådanne omstændigheder søge assistance fra det militære, men ligesom dette ikke bør tilkaldes uden i det højst nødvendige, så har det været politiets ringe styrke, der har gjort det fornødent at benytte samme under de nærværende uroligheder”.¹⁶ Kort sagt fik Kaas frie hænder til at gå videre med korpsets oprettelse. Den 12. september fremlagdes en liste på 258 mulige kandidater til dette korps bestående af pensionister fra hær og flåde.

Hvidberg gennemgik listen og mente, at kun 11 var velegnede. Det lignede sabotage. Kaas skrev til kongen, at assistancekorpset burde være frivilligt, så det ikke ville vække modvilje hos politiets eget personale og ikke vise folk, at politiet var svagt. Men kongen var ikke til at rokke og besluttede, at korpset ikke skulle være frivilligt, og at det med det samme skulle oprettes. Kaas og Hvidberg måtte acceptere kongens befaling, der

ville betyde ekstra udgifter til betjente. Men Hvidberg gav sig ikke og forsøgte gennem en skrivelse til Kaas at undgå korpset ved at forklare, at de pensionerede folk ikke var kvalificerede til at indtræde som ekstra betjente. Kaas skrev derefter til kongen og fremhævede, at: ”kun såre få mænd er skikkede til at vise den konduite som politiets forretninger fordrer”.¹⁷ Så gav kongen sig og bilagde sagen og lagde i sit endelige svar vægt på, at Hvidberg så måtte tage vare på sagen og ansætte de folk, som han fandt nødvendige.

Nu formodede alle, at der faldt ro over byen. Der var jo erklæret udgangsforbud fra sen aften til tidlig morgen, og med de andre forholdsregler regnede man med, at uroen var stoppet. Men sådan gik det ikke. Om natten mellem den 12. og 13. september blev 47 personer anholdt. De fleste af dem blev løsladt efter forhør, og man løslod også de prostituerede med en advarsel. Faktisk var det kun fire matroser, som man dømte for brud på udgangsforbuddet. Flere af de ramte butikker åbnede igen den 13. september, men man påbød Raphael og Jacobsen at undgå de prangende udstillinger for at undgå flere rudeknusninger. Den 16. september blev en række af undtagelseslovene trukket tilbage, men helt roligt var der ikke, for der var stadig opslag at finde på byens mure, og et skrift blev udgivet, der opfordrede til fri forfatning. Desuden var der uro i flere provinsbyer, mest voldsomt i Odense, men også i Helsingør, så man var forsigtig. Men da roen nogenlunde holdt, blev udgangsforbuddet helt hævet den 22. september, og den 26. september blev militærpatruljerne trukket tilbage. Kongen havde nedsat en kommission, der allerede under urolighederne forhørte politifolk, anholdte og vidner. Kommissionens arkiv ligger i Statens Arkiver og er underholdende og spændende læsning.

Den 28. oktober var det dronningens fødselsdag, og der gik rygter om, at nye uroligheder kunne bryde ud. Der var normalt mange mennesker for at fejre hende, og de kunne indbyde til opløb. Festligheden startede på Kongens Nytorv, og der var da også mange mennesker, og politi og militær var også til stede. Jacob Davidsen skriver i sin bog, at der var forsamlet tusinder af mennesker, hvilket muligvis er en overdrivelse. Pludselig satte en større skare sig i bevægelse ned mod Østergade, hvor nogle

ruder blev knust. Målet var denne gang Meyer&Triers hus ved Kanalen. En større mængde trængte gennem gaderne ned mod Frederiksholms Kanal og nåede huset, hvor ruder blev smadret. En vægter forsøgte at lægge sig imellem, men blev slået og måtte flygte. Der var et opslag, hvor teksten lød:

I Jøden Triers Gård findes i Kælderen millioner rede Sølv, som tilhører Staten, men bliver efterhånden transporteret til Udlandet. Satanen er i Wien for aldrig mere at vende tilbage, han ler nu over de dumme Danskere, der blot truer, men ikke tør handle. Kongen med sine Ransmænd og Jøderne trodser, foragter Folket...Ned! med de Skurke, og Landet er frelst.¹⁸

Det gik hårdt ud over Meyer&Triers hus, og 43 ruder blev knust. Tre husarer kom til, men de kunne ikke udrette meget, og først efter et stykke tid kom politiet med en større styrke og ryddede området med stokke. Nu spredtes uroen til andre steder i byen, og flere ruder blev slået ind. Konfrontationen fik en uheldig udgang, for politidirektør Hvidberg blev overfaldet og udleveret til latter. På hjørnet af Kompagnistræde og Hyskenstræde blev Hvidberg overfaldet af en person med stokkeslag. En vægter kom til, og voldsmanden flygtede med vægteren i hælene, men en større mængde forhindrede vægteren i at anholde manden. Hvidberg var flygtet ned i en kælder, og to vægtere måtte beskytte ham og ledsage ham til en politipatrulje. Han mistede dermed den sidste rest af tiltro, som kongen havde haft til ham.

På kongens fødselsdag den 28. januar var der igen opslag. Et af dem lød: ”Frederik den Sjette, Jødernes Konge”.¹⁹ Også denne aften opstod der uroligheder, og uromagerne søgte atter ned mod Meyer&Triers hus ved Frederiksholms Kanal. Men nu kom en større politistyrke til med bambusstokke, som var købt i Hamborg, og ryddede gaderne. Jacob Davidsen giver denne malende beskrivelse af sammenstødet:

Som forudset samlede der sig den 28. januar om aftenen ved Tappenstregen på Kongens Nytorv en stor masse mennesker, mest bestående af den laveste pøbel og af læredrenge og begyndte med

Peter Klæstrup tegnede i 1877 denne tegning fra jødefejden.
Klæstrup havde ikke selv oplevet jødefejden.
 Foto: Det Kongelige Bibliotek.

hujen og skrålen at trænge ned ad Østergade, men allerede her gjorde politiets stokke lyst i mængden og da der tillige kom patruljer fra forskellige sider opløste det hele sig i vild flugt. Dog samlede man sig igen på flere steder og en del tog vejen til Slotsholms Kanal, hvor det atter skulle gå ud over Meyer&Triers ejendom. Herpå var politiet belavet og den modtagelse pøbelen her fik var så kraftig som kun mulig. Kavaleriet var rykket ud, men det var dog egentlig politiets bambusstokke, der gjorde mest virkning. Hoben blev drevet over Stormbroen og her kom den mellem en dobbelt ild eller rettere mellem en dobbelt hagl af prygl. Nederlaget var fuldstændigt, og klokken 22.00 kunne Kjerulff melde justitsministeren, at alt nu var roligt.²⁰

Den 30. januar var der ligeledes begyndelse til uro. Der var festforestilling i Det Kongelige Teater, og da kongefamilien kørte hjem, var der optræk til uro, men det blev hurtigt nedkæmpet. Dagen efter blev der udsendt besked om, at de gamle forholdsregler med udgangsforbud atter trådte i kraft. Nu blev der stille et stykke tid, og imens arbejdede kommissionen og udstedte en række straffe til ialt 48 personer, der fik straffe fra 20 dages simpelt fængsel til 3 års tugthus. Desuden blev en lang række sager behandlet og dømt ved byretten uden for kommissionen.

Under alle disse uroligheder gemte mange jødiske familier sig hos kristne venner. Vi ved fra Troels Marstrand, der var søn af bagermester Marstrand, at "Nathansons Hustru og Datter blev skjult hos mine Forældre for at værg dem mod Forfølgelse. Nathanson var Chef for Handelshuset Meyer&Trier, hvem man gav Skyld for Statsbankerotten".²¹ At man i hvert fald ikke skulle være i huset på Frederiksholms Kanal, blev Nathansons unge ven digteren Henrik Hertz klar over, da han søgte tilflugt i huset. Han måtte søge beskyttelse for stenkastere i havestuen, hvor han længe sad og frygtede for sit liv. Hvor Nathanson selv opholdt sig, er ikke dokumenteret.

Jødefejderne i Danmark blev fulgt med interesse i udlandet. Tysk presse skrev om dem. Der var rygter om, at kong Frederik 6. var flygtet fra København af skræk for uromagerne. Dette var dog ikke rigtigt.

Jødefejden varede hele 1820

Der var efter jødefejden en tendens til, at skribenter nedtonede fejdens omfang og betydning. Det hed sig i flere skrifter og faghistoriske afhandlinger, at det havde drejet sig om småuro af drenge. Man underdrev også styrken og længden af uroen. Historikeren Jens Rasmussen har imidlertid vist, at jødefejden varede det meste af 1820, og han maler et billede af en voldsom uro, der havde et politisk aspekt.²²

Ifølge en politirapport "kom en stor Skare af Mennesker fra Bredgade henimod Gothersgade"²³ den 1. februar 1820. Det var hovedsagelig håndværkssvende og håndværkerdrenge, og de tog ophold på Vognmagergade, siden på Gl. Mønt og så igen i Vognmagergade. Da politipatruljen endelig kom frem, blev folkemængden opløst. Rapporterne indløb i februar, og der var både almindelig ballade med for eksempel angreb på en vægter og overfald af borgere i løbet af februar måned. Tillige var der rudeknusninger og afbrænding af ildelugtende genstande ved jødiske bopæle. Den 29. februar opgav en privat anmelder, at der var "Sammenstimlen" ved henvend 10 jødiske bopæle. Anmeldelsen var underskrevet af den jødiske overretsprokurator Moses Delbanco. Der var sandsynligvis bekymring hos jødiske borgere, fordi hæren en uge tidligere havde trukket sig fra hovedstaden. Kommandanten, generalmajor Frants C. Bülow, havde i

brev af 22. februar 1820 til politidirektøren oplyst, at han havde modtaget ordre fra kongen om tilbagebetaling: "Da Roligheden på Gaderne her i Staden er aldeles nu tilbage, er den hidtil patrouillering ... ei mere nødvendig".²⁴ Tilbagebetalingen gjaldt husarerne og skete i dagene frem til den 24. februar.

I slutningen af juli var der uro omkring jøderne i Læderstræde, hvor der traditionelt var mange jødiske handlende. Herefter steg rapporternes antal, da årsdagen for optøjerne i september 1819 nærmede sig. Fra den 31. august 1820 og et stykke ind i september måned foreligger der 16 rapporter om uro ved jødiske forretninger og lejligheder. Det gik ud over kollektør Levin Israel i Vognmagergade, garver Levin på Gammel Mjnt, Joseph Raphael på Østergade, handelsmand Jacob Jasop i Læderstræde, Salomonsen i Compagnistræde, Hartvig Jasop på Østergade, hattemager Hannover på Østergade, urtekræmmer Salomonsen, købmand Joseph Simon og Jacobsen i Skindergade. Ligeledes blev tre unge læredrenge den 29. september 1820 ifølge en politirapport "kendt skyldig i Gadeuorden og derved foranstaltede Folkestimmel".²⁵ Det skete foran jøden "Mendelsohns Huus".

Disse overgreb på jødisk ejendom var udtryk for, at jødefejden fortsatte, men uroen ramte ikke blot jøder. Den var dels udtryk for en traditionsrig folkelig uro i byen og dels et signal om en gærende uro, som ikke nødvendigvis havde med jøderne at gøre, men som havde politiske aspekter. Der blev skrevet med kridt "Brød eller Død" i Bredgade og Gothersgade. Den 2. september 1820 havde Kaas vurderet urolighederne fra en alvorligere vinkel. Han frygtede, at disse var "Indledning til den store Scene", som han udtrykte det. Kaas omtalte i brevet en navneliste over tyske akademikere og studerende i landet, og han var formentlig bange for, at uroen blandt de tyske studenter, de såkaldte *Burschenschaften*, skulle finde vej til København. Kaas modtog en politirapport den 4. september 1820, hvor der stod: "Det synes i det hele ikke, at Jøderne denne gang er ene i Linien for disse Opløb!" Politiet foreslog en række indgreb for at bremse yderligere uro, og en "Blok Tøxen" blev nævnt som urostifter. Han blev overvåget af politiet.

Denne Blok Tøxen var en interessant figur i datidens samfund, for han havde sammen med sin ven akademikeren J.J. Dampes farlige tanker om nødvendigheden af at afskaffe enevælden og indføre demokrati. Myndighederne var klar over hans og Dampes aktiviteter og sørgede for at holde dem under opsyn. Tøxen og Dampes var hovedmændene i en forening, som de kaldte Jernringsforeningen, fordi medlemmerne gik med en jernring, så de kunne identificere hinanden. Politidirektør Kierulff skrev den 18. september 1820 en detaljeret beretning til Kaas om denne Jernringsforening. Kaas udarbejdede en ekstrakt af denne beretning dagen efter den 19. september, hvor han skrev, at formålet var at "omstyrte landets regeringsform og indføre en konstitution lig den Norske".²⁶ Kaas anså det derfor som en "Pligt for politiet at søge såvidt muligt at sætte sig i forbindelse med nogle af [disse] Mænd for at kunne følge deres foretagende og modarbejde deres Hensigter".²⁷

På dette tidspunkt vurderedes det, "at Blok Tøxen er Formanden".²⁸ Denne vurdering ses af de mange politirapporter for de næste par måneder, skriver Jens Rasmussen, som drejede sig om overvågning af Tøxen. Det fremgik af disse rapporter, at Tøxen var syg helt hen til midten af oktober, men så kunne politiagenten Lütken meddele i rapport af 13. oktober, at Tøxen var ved at komme ovenpå: "BT i bedring, thi han havde begyndt at tale om adskilligt, iblandt andet havde han med megen kraft udtalt om, at han anser Kaas og Ørsted for de største Skurke i Danmark".²⁹ Ørsted var A.S. Ørsted deputeret i Danske Kancelli og en af Guldalderens hovedpersoner. Men myndighederne havde styr på dem og flere spioner i deres omgangskreds. Da politiet endelig slog til, var de klar med et overvældende bevismateriale mod Dampes, der blev dømt til livsvarigt fængsel på Christiansø. Tøxen slap med skrækken, og der var formodninger om, at han selv var betalt af politiet til at sætte en fælde for Dampes. I danmarkshistorien er ikke mindst Dampes blevet stående som den tidlige pioner for demokratiet, hvis skæbne blev hård og uretfærdig.

Der var således ikke kun tale om jødeforfølgelser, men nu også tale om en politisk uro med det formål at komme af med enevældens styreform. Regeringens mistanke om, at jødefejden på en eller anden måde havde forbindelse med

Det Jødiske Samfund ejer ca. 130 såkaldte torahvimpler. Det er ca. tre til fire meter lange lærredsvimler, som gives til synagogen af forældrene til en nyfødt dreng. Her bruges de blandt andet til at vikle om torabrullerne. På disse vimpler er tegnet motiver, som man ønsker for drengen, herunder et bryllup under baldakinen (chuppen). Vimplerne går tilbage til 1700-tallet og frem til ca. Anden Verdenskrig. På vimplerne kan man ofte se forskellen mellem ældre religiøse jøder, der har bevaret traditionelt tøj og så en yngre generation, der klæder sig efter tidens mode. Foto: Det Jødiske Samfund, deponeret i Dansk Designmuseum.

Tøxens og Dampes aktiviteter, blev styrket af et brev, der allerede i november 1819 cirkulerede i flere eksemplarer, og som var stilet til kongen. Det er Jens Rasmussens vurdering, at dette brev kan være skrevet af Tøxen, for den 29. november 1819 havde politidirektør Hvidberg skrevet, at Tøxen var ophavsmand. Det opsigtsvækkende er, at der i brevet også udtrykkes negative ting om jøderne og en sammenkædning af jøderne og de politiske forhold. Det hed i brevet, at Kaas var en ærkeskurk, der lod sig bestikke af jøderne for at undertrykke sine medborgere. Og brevet fortsatte med at anklage militærledelsen, der også "står i Jødernes Sold".³⁰ Det hedder videre, at "Jøderne må anseelig indskrænkes i henseende til deres Handel i særdeleshed, hvad Veksler i rede Sølv angår og burde uden nåde hænges, den eneste Måde hvorpå vi kan beholde Sølv i Landet".³¹

Det vil sige, at Tøxen, hvis han altså var ophavsmanden, havde samme antisemitiske holdninger, som man så hos mange andre skribenter. Tøxen blev af politiet anset for hovedmanden i Jernringsforeningen, mens Dampe blev

anset for en forvirret akademiker. Hvis brevet virkelig var skrevet af Tøxen, som politiet formodede, så kan man godt forstå, at myndighederne frygtede, hvad der kunne ske. Jødefejden havde været voldsom, og nu havde de altså kendskab til de bagmænd, som man hele tiden frygtede var der. Det var ikke tyskere eller studenter, men Tøxen og mindre sandsynligt Dampe, som aldrig gav udtryk for antijødiske holdninger.

Urolighederne fortsatte næsten året ud. I september 1820 kulminerede optøjerne på ny. Der blev knust ruder hos flere jødiske familier, og det kom til konfrontationer med ordensmagten. Denne gang vurderede gehejmestatsminister Fr. J. Kaas, at det ikke alene drejede sig om jødefølgelser, men om et ulmende oprør mod regeringen. Når regeringen og myndigheder var så bekymrede, skyldtes det, at enevælden gik på hæld, og at det gærede politisk i Europa. I Tyskland var der radikale bevægelser blandt studenter, der krævede samfundsforandringer. I Sverige og Norge var der indført konstitutionelle ordninger, og tronfølgeren prins Christian Frederik (Christian 8.) stod på Eidsvoll i spidsen for den norske nationale rejssning efter Kielerfreden i januar 1814. Han underskrev den norske grundlov af 17. maj 1814, men hurtigt måtte han trække sig, da forlig med Sverige indebar en anerkendelse af den svenske konge. Det Tyske Forbund fremsatte krav om en ständerforfatning for Holsten, og kravet blev støttet af liberale tyske kredse og især af det holstenske ridderskab. Det danske rige var derfor under pres, fordi Frederik 6.s regering strengt fastholdt den herskende enevælde.

Plakater, anonyme skrifter og løbesedler

Der er i alt samlet 30 plakater i Statens Arkiver, og de er blot en lille del af de mange plakater, der blev slået op. Der har også været løbesedler, der blev givet videre fra mand til mand. Hvis man ser på skrifterne, så er der tale om følgende fordeling: 14 er antisemitiske uden andet politisk indhold. Fem er vendt mod kongen og regeringen. Syv er vendt mod både jøderne, kongen og regeringen. Og så er der fire med andet budskab. Budskabet om, at jøderne var skyld i statsbankerotten, er et vigtigt tema i flere af plakaterne. Et par eksempler kan angive stilen: "Men Frederik er du så svag, at Jøder

skal regere dig. Da skal for disse Røverpak vist Hævnens ramme dig. De Fangne ved Tumulten må løses. Vi er 1260".³² Et andet var et kristent budskab: "Bort med Jødernes Borgerret. De korsfæstede vor Frelser Jesus Kristus og pinte ham til døde".³³ Og så var der rene politiske tekster rettet mod enevælden: "Leve Kongen. Leve Friheden. Ned med Kongeloven. Kongen tør ikke ophæve den, thi han har svoret en Ed derpå, men han ønsker bare at tvinges for at give os Friheden tilbage; nu ville vi tvinge ham. Kongens Nytorv begynder Revolutionen klokken 10".³⁴

En anden gruppe kilder er de anonyme breve, der blev tilsendt myndighederne. Det var saftige tekster, der blev skrevet: "Ja, lad Jøder og deres Tilhængere fægte for deres Konge et usselt Menneske, som i Graven skal fortæres af Orme".³⁵ Og et andet brev opfordrede til fri forfatning, og at elendigheden skyldtes: "en slet Regering, Jødernes store Indflydelse og stor Gæld".³⁶ Og endnu et beskyldte embedsmændene for korrupsion og fortsatte: "Nathanson forbandes af hele Folket for det Lån, som han har påført hele Landet, til svære Renter, hvorimod han beriger sig og Handelshuset".³⁷

Plakater og anonyme breve tegner et billede af mange forskellige motiver. Der var utilfredshed med jødernes succes, det store lån og med kongen og regeringen. Der var desuden tydelige politiske aspekter af uroen, hvor man krævede enevælden afskaffet. Hvis man så går til politiforhørene over de anholdte, tegner der sig et blandet billede. De mange drenge, der blev afhørt, svarede alle sammen, at de ikke kendte til noget og ikke havde nogen intentioner med balladen. Blandt de afhørte var en del fattige, der ikke havde bolig og var alkoholiseret og derfor af misundelse blev drevet til jødehad. Man søgte med lys og lygte efter intellektuelle bagmænd eller udlændinge, som man kunne anholde, men man fandt ingen. Der var næsten ingen studenter med i urolighederne, og selvom der var enkelte pæne borgere, så var de ikke kandidater til at være de mystiske bagmænd. Men det er en væsentlig pointe, at oppositionelle, der havde samlet sig i Jernringsforeningen, også havde antisemitiske idéer i deres kamp for demokrati og frihed, som Tøxens brev var udtryk for.

Portræt af M.L. Nathanson, ukendt maler. Portrættet hænger i dag på Berlingskes chefredaktørs kontor. M.L. Nathanson var i 60 år chefredaktør for Berlingske Tidende og omskabte avisen fra at være en gammeldags avis til at være en moderne forbrugerorienteret avis. Foto: Berlingske.

Jødefejden i provinsen

Den økonomiske krise, der ramte Danmark efter Napoleonskrigen, havde dyb effekt også uden for København. I mange landdistrikter og provinsbyer var der arbejdsløshed og lavere løn, blandt andet fordi en landbrugskrise med faldende kornpriser ramte landet. Ligesom i København blev der i Odense nedsat en kommission for at belyse jødefejden og dømme anholdte. Vi ved derfor, at rygterne fra København om en jødefejde nåede Odense den 5. september, netop som H.C. Andersen var ankommet til København. Myndighederne beordrede mestre til at holde deres læredrenge hjemme, og politiet patruljerede gaderne. Den jødiske menighed i Odense var ikke stor og blev klart overgået i antal af menighederne i Randers, Fredericia og Aalborg. I ingen af de jyske byer forekom der jødefejder. De afhørte fortalte, at de allerede lørdag havde hørt, at man ville samles til opløb mod jøderne. En hattemagerdreng fortalte politiet om mandagen, at han havde hørt,

at det mellem skomagervendene var aftalt at gå mod jøderne, som de ville jage ud af byen. Et vidnesbyrd fra en mester forklarede, at hans læredreng ved middagen søndag aften havde fortalt, at nogle fremmede fra København havde talt om tumulterne der, ”og at Kongen skulle have sagt, at der måtte gøres så meget spektakel mod Jøderne, som de ville”.³⁸ Søndag aften samledes et opløb i Overgade uden for handelsmand Isak Israels hus og butik. Der blev brugt de sædvanlige antisemitiske udråb som ”hep, hep” og ”hurra, væk med jøderne”, der blev kastet med sten mod flere jødiske huse, og vinduer blev slået ind. På et tidspunkt ankom politimesteren og stiftamtmanden og formanede mængden til at gå hjem, men uden større held. Derpå tog begivenhederne fart. Døren til Israels hus blev slået ind, varer blev kastet ud på gaden, og en del blev fjernet af andre. I mellemtiden havde myndighederne fået rekvireret hjælp fra militæret, der fik opløbet spredt. En del af deltagerne drog videre til en anden jødes hus i Korsgade, hvor de begyndte at kaste med sten, men dette opløb blev splittet af dragoner, inden der skete større skade.

Blandt de 22 senere dømte i sagen var de fleste under 20 år, og opløbene bestod af unge Mennesker. En opgørelse over de arresterede betegnes som ”Fortegnelse over følgende personer af håndværkssvende og drenge med flere”. Knap halvdelen af de dømte var håndværkerdrenge og ca. en fjerdedel svende. Ifølge flere vidneudsagn havde også bønderkarle fra Ejby taget aktiv del. Der var dog også vidneudsagn, der påstod, at velklædte mænd havde deltaget og opfordret drengene til at kaste med sten.

I Hempels Avis, der blev udgivet i Odense, hed det den 14. september:

Imod al Forventning vovede også her nogle kåde Mennesker af den simpleste Klasse afvigte søndag Aften at trodse Lov og Orden ved at anfælde fredelige Indvåneres Huse af den mosaiske Trosbekendelse . . . Flere Deltagere i disse skændige Optrin, mest Håndværksdrenge er pågrebne og kunne nu vente eksemplarisk beskuelig Afstraffelse efter Fortjeneste og til skræk for Ligesindede. Ved de trufne virksomme Foranstaltninger og den levende Afsky, hver

retskaffen Borger føler for slige Vederstyggeligheder, kan man sikkert håbe, at Roligheden ikke oftere vil således blive afbrudt, eller Husfreden, der under Lovenes beskyttelse bør være hellig for alle, forstyrret.³⁹

Man undgik fejder i de jyske byer. Det kan skyldes, at myndighederne allerede tidligt fik ordre om skarpe forholdsregler. Man indskærpede til ”den største Årvågenhed med alt, hvad der kan skønnes at sigte til Borgerfredens Forstyrrelse”.⁴⁰ I Aalborg blev der den 28. september 1819 udstedt en politiplakat, der indskærpede, at håndværkerdrenge skulle holdes hjemme om aftenen, og at værthusholdere ikke måtte give drenge under 18 adgang. Og i Viborg skrev politimesteren den 20. september til myndighederne i Fredericia og bad dem om at holde jøderne i byen væk fra markedet i Viborg den 28. september for at undgå uroligheder.

På Sjælland var der uro i Hillerød, Vordingborg og Slagelse og værst i Helsingør. Ole Lund, den senere herredsfoged, som var født i begyndelsen af 1800-tallet, oplevede jødefejden som barn og beretter i sine erindringer om den. Urolighederne opstod pludseligt og fortsatte gennem to nætter:

I disse samledes, så snart mørket var faldet på, store Skarer af den Pøbel, både lav og høj, som findes overalt selv i de mindre Byer, for at more sig med at molestere Jødernes Huse og navnlig at ituslå alle Vinduer. Øvrigheden var, som det i reglen går, blevet overrasket og havde derfor ikke truffet nogen som helst Foranstaltning, og først den tredie Aften fandt Sværmen, at militæret var rykket ud og havde sat dobbelte poster ved alle Jødernes Huse eller Gårde og på de nærmeste Gadehjørner, da det ubetydelige politi, der fandtes i Byen, var aldeles afmægtigt.⁴¹

Urolighederne døde ud lige så hurtigt, som de var opstået. Et af de hårdt ramte huse tilhørte den jødiske politimester J.A. Mariboe, som allerede i 1810 var blevet døbt. Han skiftede navn til Stenfeldt.

Torahvimpel fra begyndelsen af 1800-tallet. Foto: Det Jødiske Samfund, deponeret i Dansk Designmuseum.

Tiden efter jødefejden

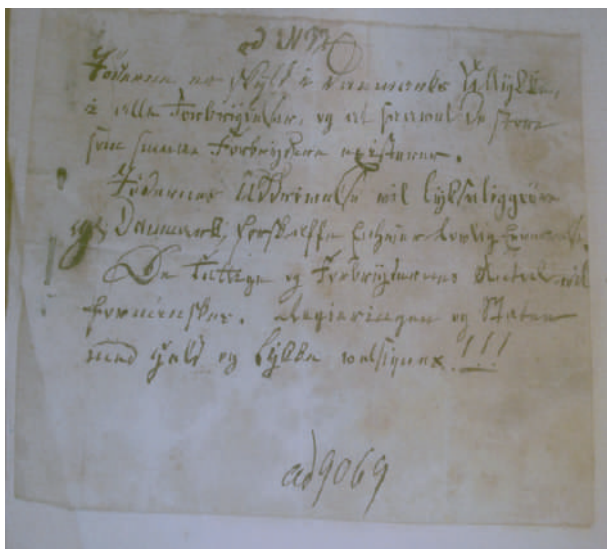
Jødefejden havde store konsekvenser for den jødiske menighed. Mange jøder valgte at blive kristne for ikke mere at blive udsat for forfølgelser. Samtidig blev tiden efter 1819 indledningen på en unik succeshistorie, hvor det lykkedes jøderne at sætte deres præg på videnskab, finansforhold, journalistik og meget andet. Jødehadet var imidlertid ikke slut, den sociale diskrimination var til at tage og føle på, og i 1830 opstod der igen jødeuro, men i et mindre omfang. Med Grundloven fra 1849 forsvandt de sidste rester af forskelsbehandling formelt, men som man kan læse i M.A. Goldschmidts klassiske roman *En Jøde* fra 1845, så følte mange jøder sig stadig uden for samfundet og forhadte. Goldschmidt var opvokset i Vordingborg, hvor en mindre jødeuro også havde fundet sted, og han indledte sin roman med en skildring af en jødefejde i provinsbyen: ”Det gik nu ud over Jøderne”.⁴²

En af mændene bag de mange samfundsreformer og ligestillingen af jøderne var embedsmanden A.S. Ørsted. Han indrømmede i sin selvbiografi, at ligestillingen var sket i modstrid med holdningen i den brede danske befolkning. Alligevel stod regeringen fast på reformen, og Ørsted omtaler lovens formål som ”et humant formål, og det et sådant, der havde den da herskende stemning imod sig”.⁴³ Spørgsmålet rejser sig imidlertid, som historikeren Martin Schwarz Lausten har noteret sig, om jøderne virkelig blev frie. Den selvsamme Ørsted og

med ham også den jødevenlige Grundtvig, der havde forsvaret jøderne i 1813, var nemlig imod, at jøderne kunne blive valgbare til stænderforsamlingerne i 1830. Da debatten blussede op om det emne, gjorde Ørsted det klart, at idéen om fuldstændig jødisk ligestilling var en idé fra Den Franske Revolution, som han ikke gav meget for. Og han pegede på, at stemningen mellem jøder og kristne stadig var fjendtlig, og at den folkelige stemning var imod jøderne. Ørsted fremholdt desuden, at kun den kristne religion indeholdt garanti for ”det rette statsborgerlige sindelag, som man ikke kan finde i anden tro”.⁴⁴ Også andre betydningsfulde personer som for eksempel biskop J.P. Mynster tilsluttede sig dette synspunkt. Det vil sige, at man stort set var tilbage ved debatten under jødefejden i 1813-1817, og nu var det endda oplyste mænd, der tidligere havde forsvaret jøderne, der stod bag den nye afvisning af jøder og jødedøm som acceptable i en demokratisk kristen stat.

Dertil kom, at der endnu engang i 1830 udbrød en jødeuro. Den var dog ikke så voldsom som i 1819, men alvorlig nok. Som i 1819 kom inspirationen sydfra, og i hele Europa gærede det i 1830 med politisk uro og revolutionære bevægelser. Der var atter uro i Hamborg, og den bredte sig til København i forbindelse med grundstensnedlæggelsen for byggeriet af en ny synagoge i Krystalgade. Der var hovedsagelig tale om pøbeloptøjer, men både drenge og voksne mænd deltog. Mange ruder blev knust i alderdomsstiftelsen Meyers Minde, opkaldt efter David Amsel Meyer og beliggende lige bag ved synagogen. En jødisk mand ved navn Goldzier blev slået ned og tildelt spark og slag. Optøjerne bredte sig derefter til andre gader. Udenlandske gesandter rapporterede hjem om de dramatiske begivenheder.

I sit klassiske værk *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and the Mystical Anarchists of the Middle Ages* har historikeren Norman Cohn forsøgt at grave dybt i de psykologiske og samfundsmæssige årsager til, at jødehadet blev ved med at trives gennem århundreder. Han peger på, at mennesker havde behov for konspirationsidéer, og jøderne var et oplagt mål. Animositeten mod dem hang sammen med dybtliggende irrationelle og rationelle forestillinger. Jøderne blev

Plakat fra jødefejden. Fotograferet af Ole Thellusén og gengivet i hans speciale: Pogrom eller social revolte?, Aarhus Universitet 2012.

opfattet som et foragtet folk med negative karaktertræk og belastet af etniske dårlige egenskaber som grådighed, ondskab og meget andet. Dette had kan man finde spor af helt tilbage til græske forfattere før Kristus' tid.

Hvad man vil lægge vægt på, er afhængigt af ideologiske holdninger. Socialistiske historikere vil fremhæve den sociale protest, der lå bag uroen. Forskere med interesse for politiske forhold vil fokusere på det politiske aspekt af uroen. Jødiske historikere vil koncentrere sig om jødehadet som den drivende faktor. Skribenter med speciel interesse for den ideologiske udvikling i kølvandet på oplysningstiden vil pege på kampen for et frit og tolerant samfund og fremhæve røsterne i den litterære jødefejde som et led i denne kamp. Det er kort sagt ganske afhængigt af ens ideologiske ståsted og interesser, hvordan man vil sætte jødefejderne ind i en historisk ramme.

Jeg selv er ikke utilbøjelig til at lade alle faktorer og forklaringsmodeller have en plads. Det er dog værd at fremhæve netop oplysningsaspektet og kampen for et frit, moderne samfund i forløbet. I sin essens var jødefejden fra 1813 til 1817 gennemsyret af holdninger for og imod

en samfundsudvikling mod en større frihed og tolerance. Ser man dybere på skrifterne og deres beskyldninger mod og forsvar for jøderne, så skimter man en dybere strid om samfundets udvikling. Det gør jødefejderne til en af de centrale debatter i danmarkshistorien.

Man kan til en vis grad sammenligne jødefejderne med Dreyfus-affæren i Frankrig i 1890'erne, hvor den uskyldige jødiske kaptajn Alfred Dreyfus dømtes for at være tysk spion og blev deporteret til Djævleøen. Sagen udløste et klassisk opgør mellem modstandere og tilhængere af et åbent tolerant samfund. Selvom det heller ikke dengang var så sort og hvidt, som eftertiden ville gøre det til. I sin seneste bog *Dreyfus: Politics, Emotion, and the Scandal of the Century* (2010) skriver historikeren Ruth Harris, at ikke alle på Dreyfus' side var tolerante helte og ikke alle anti-dreyfusarder var intolerante skurke. Kort sagt var kampen om jøderne en af de mest interessante debatter og opgør i 1800-tallet, som havde alle mulige facetter og også stadig er aktuel, fordi jødefejderne indeholder meget stof, der virker særdeles aktuelt i den nutidige debat om det multietniske samfund og muslimernes stilling i det danske samfund. Et væld af spændende personer deltog både på skrift og i gaderne i kamp mod eller til forsvar for jøderne, og det giver et øjebliksbillede af samfundet dengang og de mange strømninger, der flød gennem tidens Danmark.

Bent Blüdnikow har udgivet bogen *Jødefejden* i september 2019 ved Aarhus Universitetsforlag. Bogen er en del af serien 100 danmarkshistorier.

LITTERATUR

Andersen, H.C.

1855 *Mit Livs Eventyr*. København 1855.

Blüdnikow, Bent

1986 "Folkelig uro i København 1789-1820". *Fortid og Nutid*, bind XXXIII, hæfte 1 1986, s. 1-55.

Blüdnikow, Bent (red.)

2014 *Jøderne som frie borgere. Anordningen af 29. Marts 1814*. København: Det Jødiske Samfunds Forlag 2014.

Blüdnikow, Bent og Bent Christensen

1982 "Politiet og jødefejden i København i 1819". *Politihistorisk Selskabs Årsskrift*. København: Politihistorisk Selskab 1982.

1986 "Jødefejden i 1819". *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985* (red. Flemming Mikkelsen). Aarhus: Modtryk 1986.

Buchholz, Friedrich

1813 *Moses og Jesus eller om Jødernes og de Christnes intellektuelle og moralske Forhold*. Oversat og med forord af Thomas Thaarup. København 1813.

David, C.N.

1813 *Et par Ord i Anledning af Forerindringen til Moses og Jesus*. København 1813.

Davidsen, Jacob

1911 *Fra det gamle kongens Kjøbenhavn*. København: Vinten Forlag 1911.

Goldschmidt, M.A.

1845 *En Jøde*. København, 1845.

Katz, Jacob

1994 *Die Hep-Hep Verfolgungen des Jahres 1819*. Berlin: Metropol 1994.

Lausten, Martin Schwarz

2002 *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder 1760-1814*. København: Anis 2002.

2005 *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder 1814-1849*. København: Anis 2005.

Lund, Ole

1900 *Smaabilleder fra Helsingør 1800-1830*. København: Otto B. Wroblewski 1900.

Manniche, Jens Chr.

1974 "Jødefejden i Odense 1819". *Historie Jyske Samlinger*, Ny Række, XI, 1, 1974, s. 1-28.

Nathanson, M.L.

1816 *Hofraad David Amsel Meyers Levnet*. København 1816.

Rasmussen, Jens

2009 *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven af 1849*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2009.

2010 "Jødefejden og de beslægtede uroligheder, 1819-20. 'Indledning til den store Scene'?" *Kirkehistoriske Samlinger*. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 2010, s. 131-165.

Sterling, Elonora

1950 "Anti-Jewish Riots in Germany in 1819. A displacement of Social Protest". *Historia Judaica*, vol. XII, New York 1950, s. 105-142.

Thellufsen, Ole Friis

2012 *Pogrom eller social revolte? En analyse af den korporlige jødefejde i Danmark i 1819 i lyset af tidens økonomiske, erhvervs-mæssige og sociale vilkår*. Aarhus: Aarhus Universitet 2012.

Tudvad, Peter

2010 *Stadier på antisemitismens vej. Søren Kierkegaard og jøderne*. København: Rosinante 2010.

NOTER

1. Der var ofte uro og ballade i Københavns gader, som skyldtes utilfredshed med priser, opposition til myndigheder og almindelig utilfredshed og behov for ballade. Se Blüdnikow 1986.
2. Buchholz 1813, s. III.
3. Buchholz 1813.
4. David 1813, s. 20.
5. Lausten 2002, s. 352-353.
6. *Repræsentanterne for den jødiske Menighed i Kjøbenhavn til deres Medborgere af den christne Troe*, København 1813. Gengivet i Tudvad 2010, s. 30-32.
7. Nathanson 1816, s. 119-120.
8. Tudvad 2010, s. 36.
9. Se eksempelvis Sterling 1950 eller Kartz 1994.
10. Blüdnikow og Christensen 1986, s. 87-105.
11. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 12.
12. Ibid.
13. Davidsen 1911, s. 302-303.
14. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 12.
15. Andersen 1855, s. 30.
16. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 12-14 og 22-25.
17. Ibid.
18. Davidsen 1977, s. 310.
19. Ibid., s. 312.
20. Ibid.
21. Tudvad 2010, s. 43-44.
22. Rasmussen 2010, s. 144-150.
23. Ibid., s. 146.
24. Ibid., s. 147-148.
25. Ibid., s. 151.
26. Ibid., s. 152.
27. Ibid.
28. Ibid., s. 152-153.
29. Ibid.
30. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 93-97 og Rasmussen 2010, s. 142-144. For et nærmere studie af fejdens plakater se endvidere Ole Friis Thellufsens historiespeciale *Progrom eller social revolte? En analyse af den korporlige jødefejde i Danmark i 1819 i lyset af tidens økonomiske, erhvervs-mæssige og sociale vilkår*, Aarhus, 2012.
31. Blüdnikow og Christensen 1982, s. 93-97 og Rasmussen 2010, s. 142-144.
32. Ibid.
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Ibid.
36. Ibid.
37. Ibid.
38. Manniche 1974, s. 1-28.
39. Ibid., s. 10.
40. Ibid., s. 20-22.
41. Lund 1900, s. 54-59.
42. Goldschmidt 1845, s. 1-2.
43. Rasmussen 2009, s. 63-64.
44. Ibid., s. 80-83.